

ЮРИДИЧНИЙ НАУКОВИЙ ЕЛЕКТРОННИЙ ЖУРНАЛ

ЕЛЕКТРОННЕ НАУКОВЕ
ФАХОВЕ ВИДАННЯ

www.lsej.org.ua

2024

**Запорізький національний університет
Міністерства освіти і науки України**

**Електронне наукове фахове видання
«Юридичний науковий
електронний журнал»**

№ 2, 2024

**На підставі Наказу Міністерства освіти та науки України № 409 від 17.03.2020 р. (додаток 1)
журнал внесений до переліку фахових видань категорії «Б» у галузі юридичних наук
(081 – Право, 262 – Правоохоронна діяльність, 293 – Міжнародне право)**

**Журнал включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International
(Республіка Польща)**

**Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення
StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.**

**Видавничий дім
«Гельветика»
2024**

Юридичний науковий електронний журнал – електронне наукове фахове видання юридичного факультету Запорізького національного університету

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Головний редактор:

Коломоєць Тетяна Олександрівна – доктор юридичних наук, професор

Заступник головного редактора:

Бондар Олександр Григорович – доктор юридичних наук, професор

Відповідальний секретар:

Віхляєв Михайло Юрійович – доктор юридичних наук, професор

Члени редакційної колегії:

Батюк Олег Володимирович – доктор юридичних наук, доцент;
Биргеу Михайло Михайлович – доктор юридичних наук, професор (Республіка Молдова);
Болокан Інна Вікторівна – доктор юридичних наук, доцент;
Ботнару Стела – доктор юридичних наук, доцент;
Бринза Сергій – професор, доктор хабілітат;
Верлос Наталя Володимирівна – доктор юридичних наук, доцент;
Войцех Войтила – доктор гуманітарних наук у галузі філософії (Республіка Польща);
Волошина Владлена Костянтинівна – кандидат юридичних наук, доцент;
Галіцина Наталя Вікторівна – доктор юридичних наук, професор;
Деревянко Наталя Зеновіївна – доктор філософії у галузі права;
Діхтієвський Петро Васильович – доктор юридичних наук, професор;
Дрьомін Віктор Миколайович – доктор юридичних наук, професор;
Дудоров Олександр Олексійович – доктор юридичних наук, професор;
Ібрагімов Соліджон Ібрагімович – доктор юридичних наук, професор (Республіка Таджикистан);
Кантор Наталя Юріївна – кандидат юридичних наук;
Колпаков Валерій Костянтинівич – доктор юридичних наук, професор;
Копча Василь Васильович – доктор юридичних наук, професор;
Курінний Євген Володимирович – доктор юридичних наук, професор;
Кушнір Сергій Миколайович – доктор юридичних наук, професор;
Смирнов Максим Іванович – кандидат юридичних наук, доцент;
Стеценко Семен Григорович – доктор юридичних наук, професор;
Тернушак Михайло Михайлович – доктор юридичних наук;
Уільям Дж. Уоткінс – доктор юридичних наук (США);
Фальковський Андрій Олександрович – кандидат юридичних наук, доцент;
Федчишин Дмитро Володимирович – доктор юридичних наук;
Шарая Анна Анатоліївна – доктор юридичних наук, доцент;
Д-р Ханна Боуз – LLB, MSc, PhD, FHEA, доцент кримінального права (Велика Британія);
Д-р Брюс Вордхо – PhD, LLB, LLM, професор конкурентного права (Велика Британія);
Д-р Джейн Руні – доцент міжнародного права (Велика Британія).

*Рекомендовано до опублікування вченою радою
Запорізького національного університету,
протокол № 8 від 28.02.2024 р.*

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1 ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

Ваганова І.М. ВИНИКНЕННЯ ТА РОЗВИТОК ГОСПОДАРСЬКИХ ПРАВОВІДНОСИН У ДРЕВНЬОМУ РИМІ.....	18
Власенко В.В., Богданець А.В. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЦИВІЛЬНИХ ВІДНОСИН У ПРАВІ КИЇВСЬКОЇ РУСИ.....	23
Возняк І.З. ТЕХНІКА НОРМОПРОЄКТУВАННЯ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ: ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА.....	26
Діордіца І.В., Дасюк В.В. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ АНТИКОРУПЦІЙНОЇ ФУНКЦІЇ ДЕРЖАВИ.....	31
Карасьов Д.Л., Осінський О.О. АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ПЛАНУВАННЯ ЗАСТОСУВАННЯ ПІДРОЗДІЛІВ ДЕРЖАВНОЇ ПРИКОРДОННОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ В СИСТЕМІ СИЛ ОБОРОНИ.....	35
Коба М.М., Коба О.В. КАТЕГОРІЯ БЕЗПЕКИ ЯК ПРЕДМЕТ ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНОГО АНАЛІЗУ.....	39
Коломійчук А.В. ОЦІНОЧНІ ПОНЯТТЯ В ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ: ПРИЧИНИ ІСНУВАННЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДОЛАННЯ.....	44
Лисенко І.В., Кузьменко О.В., Гаряєва Г.М. НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА «ПРАВознавство» ЯК ЕФЕКТИВНИЙ ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ СТУДЕНТІВ НЕЮРИДИЧНИХ ЗАКЛАДІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ.....	47
Отагорова А. STATE AND LEGAL PROVISION OF CHILD'S RIGHTS TO EDUCATION IN UKRAINE IN THE 1920S.....	50
Тимошук О.Г. ЗДОБУТКИ ТА ВИКЛИКИ УКРАЇНИ У ПИТАННЯХ ПРАВ ЛЮДИНИ НА ШЛЯХУ ДО ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ.....	56

РОЗДІЛ 2 КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

Бевз Т.С. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ НАДАННЯ ГРАНТІВ ЯК ОДНОГО ІЗ МЕХАНІЗМІВ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОНОМІЧНИХ ПРАВ ГРОМАДЯН.....	60
Власюк Є.М. ДО РОЗУМІННЯ КОНСТИТУЦІЙНОЇ РЕФОРМИ В УМОВАХ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНИ ТА ПОВОЄННОГО СТАНУ.....	63
Дробуш І.В. ФУНКЦІОНАЛЬНА РОЛЬ МУНІЦИПАЛЬНОЇ ВЛАДИ В РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВ ТА СВОБОД ЛЮДИНИ НА РІВНІ ГРОМАДИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ.....	66
Король А.В. ПОНЯТТЯ ВИЩИХ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ.....	69
Курінний Є.В. ДОСВІД ЧЕТВЕРТОЇ ТА П'ЯТОЇ РЕСПУБЛІК ФРАНЦІЇ ТА МОЖЛИВІСТЬ ЙОГО ВИКОРИСТАННЯ В УКРАЇНСЬКИХ РЕАЛІЯХ.....	73
Спасенко К.О. ПРАВОВІ ЗАСАДИ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ У СФЕРІ ЖИТЛОВО-КОМУНАЛЬНОГО ГОСПОДАРСТВА В УКРАЇНІ.....	78
Стешенко Т.В., Слівінський В.В., Рибалко В.В. ПИТАННЯ ДОЦІЛЬНОСТІ ТА НЕОБХІДНОСТІ ЗАПРОВАДЖЕННЯ ІНСТИТУТУ ПРЕФЕКТІВ В УКРАЇНІ.....	80
Сус М.С. ОКРЕМІ ПИТАННЯ РЕАЛІЗАЦІЇ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА НА СУДОВИЙ ЗАХИСТ ПРИ ОСКАРЖЕННІ РІШЕНЬ АНТИМОНОПОЛЬНОГО КОМІТЕТУ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ДОСВІДУ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ.....	85

РОЗДІЛ 1

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

УДК 340.11:346.1

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-2/1>

ВИНИКНЕННЯ ТА РОЗВИТОК ГОСПОДАРСЬКИХ ПРАВОВІДНОСИН У ДРЕВНЬОМУ РИМІ

THE EMERGENCE AND DEVELOPMENT OF ECONOMIC LEGAL RELATIONS IN ANCIENT ROME

Ваганова І.М., к.ю.н., доцент,

доцент кафедри правового регулювання економіки

Харківський національний економічний університет імені Семена Кузнеця

Проаналізовано, що зростання грошових благ, вихід на світові ринки і захоплення світових ресурсів, розвиток грошового обігу, торгівлі після Пунічних воєн значно хитнули мораль і солідарний спосіб життя римлян. Зростання товарного виробництва і грошового обігу не змінювало суті римської економіки. Широкий розвиток грошових операцій, торгівлі і марнотратства породжувало в Римі дух корисливості і легкої наживи, але не впливало на поступове накопичення і продуктивне інвестування капіталу.

Досліджено, що власність і блага у римлян отримували своє виправдання в сферах громадянськості і публічності, де вимагалось відповідати нормам народної солідарності. Багатство обмінювалося на соціальний капітал: на громадський і владний статус його володаря; воно виражалося числом «клієнтів» і «друзів» у «патрона», вимірювалося його впливом і державною посадою.

Доведено, що у громадській структурі Древнього Риму виявляється чіткий ієрархічний принцип розділення людей по мірі наближення – видалення до сакрального статусу «вічного міста»: патриції – плебеї – пролетарі – союзники – раби.

Лише з початком промислової революції у Європі почалися суттєві зрушення у продуктивності аграрної праці. Розквіт у Римі переживало ремісниче виробництво, швидко розвивалося грошове та кредитне господарство. З припливом після військових перемог небувалих колись багатств Рим став найбільшим фінансовим центром світу.

Визначено, що розвиток римського господарського типу був неоднорідним. Воно мало початок і кінець, періоди розквіту та занепаду, які змінювали один одного протягом дванадцяти століть. Проведено аналіз стадій життєвого циклу релігійно-господарського типу Риму. За Августа проводилися широкомасштабні громадські роботи та грандіозне будівництво інфраструктури.

Реформи при Августі надала нового імпульсу розвитку римського нашого суспільства та створила передумови настання нового етапу римської історії – «золотого століття» імперії.

Ключові слова: Рим, господарювання, інвестиції, античність, гроші, земля, власність.

The author analyzes that the growth of monetary goods, access to world markets and the seizure of world resources, the development of money circulation and trade after the Punic Wars significantly shook the morality and solidarity of the Roman way of life. The growth of commodity production and money circulation did not change the essence of the Roman economy. The widespread development of monetary transactions, trade and wastefulness in Rome created a spirit of self-interest and easy profit, but did not affect the gradual accumulation and productive investment of capital.

The author shows that property and wealth among the Romans were justified in the spheres of citizenship and publicity, where it was required to comply with the norms of popular solidarity. Wealth was exchanged for social capital: the social and power status of its owner; it was expressed by the number of "clients" and "friends" of the "patron", measured by his influence and public office.

It is proved that the social structure of Ancient Rome reveals a clear hierarchical principle of dividing people as they approach or move away from the sacred status of the "eternal city": patricians – plebeians – proletarians – allies – slaves.

Only with the beginning of the Industrial Revolution in Europe did significant shifts in agricultural labor productivity begin. In Rome, handicraft production flourished, and the monetary and credit economy developed rapidly. With the influx of unprecedented wealth after military victories, Rome became the largest financial center in the world.

It is determined that the development of the Roman economic type was heterogeneous. It had a beginning and an end, periods of prosperity and decline, which succeeded each other for twelve centuries. The author analyzes the stages of the life cycle of the religious and economic type of Rome. Under Augustus, large-scale public works and grandiose infrastructure construction were carried out.

The reforms under Augustus gave a new impetus to the development of Roman society and created the prerequisites for the onset of a new stage of Roman history – the "golden age" of the empire.

Key words: Rome, economy, investment, antiquity, money, land, property.

Античності була невідома прямолінійність історії як векторного плину часу до певної кінцевої результати. З точки зору древніх греків, у історії немає мети. Вона пульсує, звужується і розширюється – але глибинний, закономірний її зміст залишається незмінним.

Господарська діяльність була органічною частиною цілісного універсуму, що виконувала важливі, але другорядні по відношенню до завдань соціального розвитку общини функції. Обмеженість господарських благ породжувала в античному суспільстві потреба в забезпеченні держави і громадян необхідними засобами існування за умови збереження стабільності та стійкості общини, при обов'язковому виключенні або зведенні до мінімуму конфліктів між окремими громадянами.

Це, у свою чергу, припускало обмеженість особистих потреб (ідеал патріархальної бідності) і орієнтацію на консервативні, освячені традицією способи господарювання. Загальноантичний господарський ідеал – це тип економіки як «правильного господарства», що має на меті задоволення природних потреб сім'ї, невеликий дохід і ситне споживання, але зовсім не накопичення і нажива.

У господарюванні антична змістова парадигма полягає у вигляді міри природних потреб. Тому основний господарський принцип представлений як принцип значного задоволення кінцевих і обмежених потреб суб'єкта. Більшість суб'єктів господарювання є суб'єкти, що не перейшли за межі простого виробництва.

Зміст такого підходу полягає у тому, що даний спосіб господарювання та власне відношення до потреб унеможливує шлях від традиційного господарювання до ринкової економіки.

Зростання грошових благ, вихід на світові ринки і захоплення світових ресурсів, розвиток грошового обігу, торгівлі після Пунічних воєн значно хитнули мораль і солідарний спосіб життя римлян.

Багаті громадяни всіляко обдирали бідних і захоплювали землі селян, коли ті воювали далеко від Риму. Селяни, у свою чергу, кидали свої земельні ділянки і йшли в Рим заради безтурботного життя і отримання безкоштовного хліба від влади. З одного боку, ми бачимо зростання грошових багатств і капіталів, з іншої – позбавлення земель безпосередніх виробників, перетворення їх на тих, що не мають власності, і сотні тисяч захоплених рабів. Передумови генезису капіталізму – вільний капітал і дармова робоча сила – нібито в наявності. Проте, «духу капіталізму» або «буржуазної раціоналізації» не виникло, та і виникнути не могло.

Фундаментальні світові зміни, здійснені в Новий час, коли необмежене зростання доходів стало самоціллю особи, було неможливе в античному часі, в якому домінанта природних потреб домінував над наживою грошей і багатства.

Зростання товаро виробництва і грошового обігу не змінювало суті римської економіки: будь-який, навіть самий товарний, римський маєток прагнув до самозабезпечення, до задоволення потреб «familii» (домашнього господарства). Лише продукція однієї, найбільш прибуткової галузі йшла на ринок, інші, як правило, продажували залишатися нетоварними, орієнтованими на відтворення природного для римлян способу життя.

Зростання грошей і фінансових операцій після перемог в Пунічних війнах і створення світової імперії було спрямоване не в накопичення капіталу і в нові інвестиції, а ні в чому не обмежене зростання споживання, що доходить до надспоживання – в створення свого роду античної версії «цивілізації споживання». Широкий розвиток грошових операцій, торгівлі і марнотратства породжувало в Римі дух корисливості і легкої наживи, але ніяк не методичне накопичення і продуктивне інвестування капіталу.

Такий же неможливий був і економічний розвиток на основі принципу приватної власності як «природного» інституту. На думку Марка Тулія Цицерона, приватної власності від природи не буває, вона виникає або шляхом окупації незаселених земель, або внаслідок перемоги на війні, або завдяки законам, договорам, жеребкуванню. «Ми народжені, – говорив він, – не лише для самих себе, але якусь частину нас по праву вимагає вітчизна, іншу частину – друзі. Все, що народить земля, – усе це призначено для користі людей, люди ж у свою чергу теж народжені для людей, щоб вони могли приносити користь один одному, тому, наслідуючи природу, необхідно працювати для загального блага, вживаючи усі сили і здібності на те, щоб тісніше пов'язати людей в єдине суспільство» [1].

У всі часи господарській історії Риму зразковим економічним типом був ніяк не буржуа або капіталістичний підприємець, а «добрий землероб і хороший пан рабів і вільновідпущеників», який «шанує богів, людей і заведений порядок» і «веде господарство як належить».

Оскільки для римлян сфера господарства не лише конкретна, але і соціалізована, то цінності громадянської єдності визначили базовий контекст господарських цінностей в Римі. Власність і блага у римлян отримували своє виправдання в сферах громадянськості і публічності, де вимагалось відповідати нормам народної солідарності. Багатство обмінювалося на соціальний капітал: на громадський і владний статус його володаря; воно виражалося числом «клієнтів» і «друзів» у «патрона», вимірювалося його впливом і державною посадою. Для цього багатії

з розмахом організували всілякі громадські видовища, гладіаторські ігри, масові подання і тому подібне. Незважаючи на численні «самокорисливі» порушення норм народної солідарності у приватному житті громадян, саме патріархальний ідеал солідарності служив доцентровим початком, що утримує від розпаду громадські інститути Риму впродовж багатьох віків в умовах, абсолютно не схожих на ті, в яких він був створений.

Прагнення до особистого збагачення не лише не удобрювалось суспільною мораллю, але розглядалося як зло, що підриває звичний життєвий устрій. Починаючи з кінця III ст. до н. е. у Римі періодично ухвалювалися закони проти необмежених грошових спекуляцій і розкоші, що представляли спроби повернення до колишніх норм патріархальної бідності і народної солідарності. Законодавчо обмежувалися навіть права громадян користуватися ношами і права жінок носити коштовності і публічно з'являтися в кольоровому одязі.

Цей синтез традицій і аморальних господарських практик був найбільш помітний там, де середній римлянин проводив велику частину свого життя: в публічних місцях, на колективних трапезах, на спільних релігійних культурах і під час масових видовищ. Саме там багаті і бідні, спекулянти і люмпени об'єднувалися навколо старовинного уявлення про належне – солідарний громадський ідеал. Усі вони з'являлися як частини *res publica* – народної справи, в ієрархії якого величезні статки, непомірна розкіш і фінансові махінації займали вторинне місце. Так практика співвідносилася із загальною нормою солідарного ідеалу, деформувала, але у результаті все ж включалася в неї.

У римську епоху цей ієрархічний порядок оформився в етику державності і інституціональну систему всесвітньої імперії. У римському епоху антична змістова парадигма була як колективна надзадача по оформленню і впорядкованню стихії навколишнього світу. Сенсом життя у римлян стає підпорядкування соціальної ідеї, універсальному принципу загальної користі. На відміну від поглядів еллінів – поціновувачів мистецтва і філософії, – суворі римляни нічого не запитували і нічого не поважали, окрім корисної діяльності, і вимагали, щоб кожна мить свого короткого життя людини віддавала праці.

Об'єктом соціального відчуття римлян був поліс (*civitas*) – громадянська громада як найповніше втілення соціального ідеалу. Рим був для них не просто містом-державою, а й носієм ідеї єднання громадян, об'єднаних спільністю походження та культури та поглинених думкою про загальне благо.

«Римська ідея» – це ідея, переважно соціальна, дана в міру своєї практичності, користі, *res publica*. Сприйняття всього світогляду крізь призму колективного соціального проекту означає прагнення тотальної інституціоналізації світу.

Римська ідея по суті є ідея тотальної соціалізації світу, за змістом – ідея утвердження панування римських соціальних відносин, формою – ідея інституційна, ідея всесвітньої експансії та всесвітнього тиражування раціоналістичних інститутів римської громадянської громади. Незважаючи на те, що при перших імператорах Рим втратив найістотніші ознаки громадянської громади (найважливіші державні питання вирішувалися волею імператора та впливових пологів, а не волевиявленням народних зборів), імператори наполегливо представляли свою владу як влада посадової особи республіки – звичайного громадянина, в руках якого лише завдяки довірі сенату і народу виявилось кілька управлінських функцій. Інакше кажучи, базові цінності місцевої патріархальної громади залишалися ядром світової наддержави, коли ця патріархальна громада вже зникла: настільки значною була сила інерції споконвічних римських інститутів.

Римські політичні еліти і жерці вміло акумулювали і спрямовували у творче русло соціальну енергію грома-

дзя, що забезпечило: а) високу продуктивність ручної праці сільському господарстві, що у континенті Європи було перевищено лише під час промислової революції ХІХ ст.; б) приплив матеріальних та людських ресурсів внаслідок воєн; в) небачене за античними мірками зростання добробуту населення; г) грандіозні успіхи у будівництві, всесвітнє значення римських державних інститутів та римського права.

Про високу енергійну потужність римського господарства свідчить те що, що у III–II ст. до н. е. граничної для античної Італії – і Західної Європи взагалі – величини (сам-10 чи 15 ц з га) досягла врожайність зернових. Для порівняння: урожайність у середньовічних Франції та Англії становила сам-3 – сам-4.

Лише з початком промислової революції у Європі почалися суттєві зрушення у продуктивності аграрної праці. Розквіт у Римі переживало ремісниче виробництво, швидко розвивалося грошове та кредитне господарство. З припливом після військових перемог небувалих колись багатств Рим став найбільшим фінансовим центром світу.

Господарська енергія римлян шукала все нові й нові форми додатку, що виявилось у переході від натурального господарства громади землеробів до багатуокладної та багатогалузевої економіки світової наддержави – *Imperium Romanum*. При цьому вплив римської експансії на економічний розвиток приєднаних земель загалом був сприятливим: римляни дбали про землеробство, проклали шосе та дороги; податки, які провінції сплачували метрополії, були навіть меншими, ніж раніше. Інтерес до господарського освоєння захоплених територій, прагнення до збагачення і заповзятливості захоплювали всі прошарки римлян.

Системоутворюючим суб'єктом римського господарства був власник землі, який її плодами, оскільки саме землеробство вважалося найбільш консервативним, освяченим традицією видом господарства. Земля була основою общинних порядків, надбанням громадян, які пов'язують їх у єдиний солідарний організм з обов'язковою взаємодопомогою при стихійних лихах, спільністю трапез та релігійного культу.

Саме тому основна маса землі (суспільне поле, *ager publicus*) вважалася що належить всьому *populus Romanus* – римському народу. Право «окупувати», тобто займати ділянки з громадського поля, перетворилося на основне джерело приватної, а надалі великої приватної земельної власності. Власність землі в Стародавньому Римі виступала у двоєдиній формі: як власність державна і як власність приватна, але завжди так, що остання була опосередкована першою. Необхідною передумовою права приватної власності на землю була приналежність до громади, що забезпечує статус повноправного громадянина та захист права власності. На практиці це означало, що приватна власність на землю в громаді не безумовна, підпорядкована общинній солідарності, і тому громада має право коригувати межі та способи експлуатації земельних ділянок.

Коли мотиви збагачення стали переважати у римлян, активна роль економіці належала вершникам (фінансової аристократії), нобілям, знатним сенаторам, які вкладали величезні кошти на скупку земельних ділянок і створили економіку великих маєтків – латифундій, і навіть фінансовим спекулянтам. Вершники перетворили Рим на світовий фінансовий та банківський центр. Кожен заможний римлянин мав свій рахунок у банкіра, взаємні розрахунки у вигляді банківських переказів були тоді (з II. до н.е.) звичною справою. І все ж таки римське господарство залишалося продуктивним, спекулятивно-фінансовий сектор грав у ньому – до певного часу – вторинне становище. Життєздатність римського господарського типу відтворювалася доти, доки відтворювався її системоутворюючий суб'єкт – вільний землероб, орач з його общинною психологічною домінантою. Саме антропологічні зрушення

у аграрному секторі визначали особливості висхідних та низхідних стадій господарського розвитку.

Селяни Стародавнього Риму зовсім по-різному реагували на соціально-економічну кризу у II. до н.е. та криза у III–IV ст. н.е. У II. до н.е. внаслідок конкуренції з латифундіями та масовим використанням дешевої рабської праці почалося руйнування дрібних селянських господарств. Проте значна частина селян зуміла знайти відповідь на виклик економічної ситуації. Вони стали приділяти значно більшу увагу агрокультури, інтенсифікували працю, створили нову галузь – відоме італійське виноробство. Спалах енергії та підприємливості земельних власників призвело сільське господарство Італії до підйому, що виразилося в ефективному використанні ресурсів та в зростанні врожайності.

Зовсім інакше реагували селяни Італії на кризу III–IV ст. Вони вже й не думали про відкриття нових форм організації праці або необхідність інтенсивної роботи на своїх наділах. Навпаки, економічна криза ініціювала повальну втечу селян (як, втім, і міських ремісників) у латифундії під патронаж великих земельних магнатів. Там селяни поповнювали домашню челядь латифундистів чи ставали особисто залежними колонами. Натомість вони отримали можливість елементарного фізичного виживання. Результатом цього стали запустіння земель Італії, перехід від інтенсивного товарного господарства до екстенсивного, падіння врожайності тощо.

Пояснення такої різкої відмінності селян II ст. до н. е. та їхніх далеких нащадків явно лежить не в технологічній сфері: за ці п'ять століть матеріальний базис аграрної економіки залишався однотипним. Тежа у тому, що «рабство занастало Рим» недоречний, позаяк у епоху занепаду Римської імперії класичне рабство фактично зникло з матеріального виробництва. Звернення до інституційних питань також не буде плідним. Давньоримській економіці була притаманна досконало розроблена система забезпечення прав приватної власності та інших господарських прав. Пріоритетне становище серед інститутів економіки займало зобов'язальне право, і, насамперед, – договір (*contractus*). Розроблена видатними римськими юристами система господарських договорів забезпечувала стабільність та надійність ринкового обороту. Примітно, що найвищий підйом римської юриспруденції припав на I–III ст. до н. е. Криза III–IV ст. проходив у максимально сприятливому для економічного розвитку інституційному середовищі. Іншими словами, з позиції неінституціональної теорії жодних підстав для колапсу, що вразив економіку Італії, просто не було.

У чому ж справа? Якщо ми визнали технологічні та інституційні пояснення економічного занепаду Риму незадовільними, то залишається лише звернутися до людського чинника; до тих суто особистісних вимірів економіки, що породжують відмінності у ступені самовіддачі та мобілізованості суб'єктів. До III ст. у Римі відбулася повна зміна пануючого типу особистості. Сенси патріотизму, праці та обов'язку, які надихали цілі покоління римських громадян – дбайливих «батьків сімейства» були забуті їхніми далекими нащадками.

Розвиток римського господарського типу був неоднорідним. Воно мало початок і кінець, періоди розквіту та занепаду, які змінювали один одного протягом дванадцяти століть. Усього можна виділити 8 станів чи стадій життєвого циклу релігійно-господарського типу Риму.

У першій стадії (VIII–VI ст. до н. е.) утворився релігійний архетип – першопринцип ставлення людини до Абсолюту. Це виявилось в іманентному Римі почутті святості держави, обожнювання держави та її інститутів. Ідеалом став герой, який жертвував життям заради загального блага, заради своїх співгромадян.

На другій стадії (V–IV ст. до н. е.) після рівняння прав патрицій і плебеїв у ході популістських реформ суспіль-

ство об'єдналося та перетворилося на *res publica* – на «спільну справу» римського народу. Громадянська громада акумулювала народну енергію, яка перетворювалася на соціальний проект світового панування, всесвітньої експансії римських порядків, римських інститутів та римського права. Тоді ж економіка маніфестується як складової частини життя громадян і складається класичний тип римлянина – працюючого орача і дбайливого домогосподаря, котрий неухильно виконував обов'язок перед богами, предками і співгромадянами.

На третій стадії (III–II ст. до н. е.) Рим досягає розквіту, про який свідчить створення світової держави внаслідок військових перемог та експансії «римського духу». Економіка переживає підйом. Колишня замкнута громада орачів трансформується на ефективне багатокладне господарство світової держави. Зростає продуктивність праці в землеробстві та ремеслі, інтенсивно розвиваються торгівля та грошовий обіг. У сфері господарських цінностей прагнення особистості до самоствердження та до збагачення поєднується із завітами старовини, з вимогами громадського обов'язку та служіння державі. Проте імперативи консервативного типу поступово перетворюються на утилітарні мотиви особистості, а цінності загального блага і жертвності поступаються місцем міновим критеріям обміну та прагненню до особистої влади, до самоствердження індивідуальності. І все ж, класичні римські архетипи, як і раніше, об'єднують людей і живлять енергією їхню соціально-економічну практику.

На четвертій стадії (I ст. до н. е.) римський людський тип деградує: імперативи, які об'єднують людей, втрачають своє значення «утримують» суспільство від розпаду та хаосу. В економіці переважають паразитарні мотиви, з продуктивно-орієнтованого господарства вона перетворюється на систему глобального перерозподілу світових ресурсів, позбавлену стимулів до творчого розвитку. У результаті римська цивілізація виявляється на краю загибелі.

На п'ятій стадії (30 р. до н. е. – 14 р. н. е.) відбувається римське відродження – реформи Августа, що реанімували духовні підвалини суспільства та «старі добрі вдачі». У нових умовах, коли особисте життя ізольованого суб'єкта вийшла на перший план, спроба відродження класичної римської релігійності та класичного типу римлянина надала нового позитивного поштовху соціально-економічному розвитку.

Шоста стадія (I–II ст.) виявилася «золотим століттям» Риму – часом розквіту його культурного та економічного життя. Різноманітність господарських стилів та багатокладність господарства висловлювали ускладнення інституційної структури економіки, її поступальну динаміку. Досягнення римських агрономів, інженерів та будівельників набули всесвітньо-історичного значення.

На сьомій стадії (кінець II–IV ст.) знову настала інволюція «римського духу», який остаточно розчинився у космополітичному розмаїтті вір, світоглядів та філософських систем пізньої імперії. Релігійність втратила колишнє значення особистості, перестала підживлювати її енергією наснаги, необхідної для творчих дій. Методична цілеспрямованість і воля, настільки властиві римському етосу, поступово зникають, а античний архетип зневаги до продуктивної праці як долі «варварів» за відсутності моральних обмежень різко активізується. Трудова мотивація падає. Домінуючим типом стає космополіт-споживач, який «втомився» від енергійних дій. Структура господарства спрощується: ремесло та торгівля переживають занепад, а населення залишає міста та біжить у латифундії заради елементарного фізичного виживання. Повне економічне відокремлення регіонів і навіть районів великої імперії загрожує їй остаточною смертю.

Втім, хаос та наростання ентропії вдалося зупинити штучним шляхом. Завдяки силі інерції римського «генія

організації» було проведено успішні адміністративні реформи, які встановили примусову ідеологічну єдність, економіка була уніфікована та пристосована забезпечення життя мас населення. Але соціальні та економічні інститути імперії представляли порожню оболонку, під ними вже не було органічного цілого римського світу, що об'єднує десятки мільйонів людей середземноморської ойкумени. Космополіт-споживач, позбавлений енергії та волі, перетворився на переважаючий соціальний тип.

На восьмій стадії (кінець IV ст.) Настало остаточне розкладання і загибель релігійно-господарського типу Риму. «Всезміщення» ідеології остаточно руйнує духовний світ імперії. Потреби людей абсолютних істин на виявляються незадоволеними. Епоха релігійного та культурного космополітизму завершується втратою традиційних уявлень про обов'язок та совісті. Емансипація від норм моралі та переважання егоїстичної свідомості остаточно компрометують античні цінності. Останні більше не спонукають воїнів та чиновників до виконання обов'язку, купців – до чесної торгівлі та вірності слову, селян та ремісників – до продуктивної праці та дбайливого господарювання. Як наслідок, настала епоха вибору духовної альтернативи – період становлення нового християнського господарського типу.

Для господарських типів, що ґрунтуються на традиції, успішною може бути лише внутрішньосистемна трансформація, заснована на колишній смисловій парадигмі, – реставрація, але не модернізація. У цьому плані звернемо увагу до реформи цезаря Августа. У ситуації глибокої кризи, що почалася в I ст. до н. е., коли господарський тип Риму опинився під загрозою загибелі, Август провів консервативні реформи, що дали новий енергійний поштовх – другий Великий вибух для тривікового поступального розвитку римського господарства.

У Римі поступово дозрівало переконання в тому, що глибока криза суспільства і трагедія безперервних громадянських воєн були свого роду «покаранням» за нехтування звичаями предків та споконвічною релігією. Поет Гораций закликав співгромадян знову відбудувати храми та очистити статуї богів від бруду та кіптяви. Втілив у життя реставраційні настрої Октавіан Август.

Август зумів реанімувати духовні підвалини Риму та зміцнити консервативну мораль, поживив «старі добрі звичаї». Приймавши сан верховного понтифіка (жерця) і піднявши значення релігійних установ, він активно здійснював політику відродження та модернізації традиційних інститутів. Відродження релігійного життя пояснювалося як політичними мотивами (Август бачив у релігії опору своєї влади й держави), а й тим, що «псування» звичаїв торкнулася переважно освічені верстви великих міст, населення ж сіл і малих міст Італії як і вірувало у старих богів. Значна частина римського суспільства була ще досить патріархальною, що сприяло проведенню духовної реставрації.

Особливого значення Август надав старовинному культу ларів, набагато більш ніж інші римські боги, що стикалися з повсякденним життям людини. Вони виражали божественний промисел і були домашніми богами, богами-покровителями на вулицях і в коляях, надавали людині божественний захист і супроводжували у всіх починаннях. З найближчою народною свідомістю культом ларів Августу вдалося поєднати шанування свого генія, в якому відтепер слід було бачити бога, який був присутній у тілесному образі. Так було створено нову державну релігію Риму – культ імператорів, який у своїй характеру древній і національний. В результаті релігійний архетип Рима набув нових форм для розвитку в нових історичних умовах.

Апелюючи до релігії та вдач предків, Август вжив цілу низку заходів з метою реставрації класичного типу римлянина. Було проведено кампанію проти безшлюбності та ухвалено закони про пільги для громадян, які мають трьох і більше дітей, та закони про покарання

порушення сімейної вірності. Для зменшення кількості дармоїдів було скорочено кількість отримувачів дарового хліба (щоправда, за політичними мотивами їх залишалося в Римі досить багато – 200 тис. осіб). Була посилена політика щодо рабів, оскільки вважалося, що вільні римські громадяни мають вищий моральний рівень, ніж раби. Відпустка рабів на волю була заборонена раніше, ніж через 20 років після їх покупки. Крім того, пан, який відпустив раба на волю, мав сплачувати 5% від його вартості у вигляді податку. Сенат, за пропозицією Августа, відновив стародавній закон, згідно з яким у разі вбивства рабом свого пана страти підлягають усі раби та вільновідпущенники, які перебували в будинку в момент убивства. Сенаторам і вершникам заборонялося вступати у спорідненість із вільновідпущениками.

Август прагнув повернути римським станам колишній служивий та продуктивний характер. Значно розширилася кількість пролетарів, які розселилися в провінціях і наділялися земельними ділянками для господарювання. Август сприяв членам древніх патриціанських положів,

прагнучи відродити їх значення опори держави. Особливого значення мала політика щодо вершницького стану. Вершники, як і раніше, збирали по відкупі податки з провінцій, але лише непрямі податі. Прямі податки збиралися без відкупників. Обмеживши фінансові апетити вершників, Август поступово перетворив їх із стану грошових вернув на служивий стан Римської імперії. Ряди вершників поповнювалися військовими ветеранами, вони ставали воєначальниками та провінційними чиновниками.

Прийнявши титул принцепсу – «першого серед громадян», Август сконцентрував у руках військову та фінансову владу. Владні ресурси принцепса дозволили йому здійснити реформу державного управління та створити новий клас римської імперської бюрократії, що ефективно працювала протягом наступних століть. За Августа проводилися широкомасштабні громадські роботи та грандіозне будівництво інфраструктури. Реформи при Августі надала нового імпульсу розвитку римського нашого суспільства та створила передумови настання нового етапу римської історії – «золотого століття» імперії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ціцерон М.Т. Тускуланські бесіди. Про обов'язки. Львів : Вид-во «Апріорі», 2021. 440 с.